

EMANUEL RÁDL

A cseh–német háború*

Részletek

Harmadik fejezet – Demokrácia – Demokracie

N) Nemzetiségi emberi jogok – Lidská práva národnostní

Nem az a fontos, hogy a törzsek és magasabb kulturális fokuk, a nemzetiségek miként fejlődtek ki. A tény az, hogy úgy léteznek, mint adott társadalmi képződmények: ahogy léteznek fajok, osztályok, egyházak, államok. Létjogukat ma alapjában véve nem tagadja senki; különösen nem tagadja senki elvi, magasabb rendű, logikai és erkölcsi szempontból megindokolt álláspontból. Egyes törzseket és nemzetiségeket csak helyi, „politikai” okokból protezsálnak, másokat pedig elnyomnak. A színes fajok a fehérek általi elnyomásra panaszkodnak; a zsidók joggal félnek az antiszemitizmustól; Közép-Európa és a Balkán tele van „nemzetiségi harcokkal”, ti. arra irányuló kísérletekkel, hogy az egyik nemzetiségnek az élet iránti igényeit korlátozzák, és egy másik nemzetiséget ültessenek a helyére. Magyarok – szlovákok, csehek – németek, szerbek – bolgárok, románok – bolgárok, lengyelek – ukránok: mennyi effajta fájdalma van Európának!

A fajoknak, törzseknek és nemzetiségeknek joguk van az élethez, ennél fogva az emberi társadalmat, tehát az államokat úgy kell megszervezni, hogy ezt a jogot ne korlátozzák más módon, mint ahogy a szabad társadalom szabályai a társadalom bármelyik tagját korlátozzák. Ebben az értelemben a nemzetiségi jog természetes, eredeti, alapvető, nélkülözhetetlen, s alapvetőbb, mint bármelyik állami törvény. *Az állam a nemzetiségek szolgáloja, semmiképp sem az ura.*

[...]

A saját nyelvhez, nemzeti szokásokhoz, viseletekhez, a saját irodalmi, művészeti és tudományos élethez s ezen élet fenntartásához szükséges anyagi eszközökhöz való jog nélkülözhetetlen, avagy természetes jog, amely nem az alkotmányból következik s a nép akaratából sem. A nép akaratából született alkotmánynak úgy kell velük számolnia, mint eleve adott értékekkel. Az erkölcsi tudat és az adott valóság az egyetlen és utolsó jogi indok, amelyen a nemzetiségek jogai alakulnak.

* A szemelvényeket válogatta, fordította és jegyzeteket írta: G. Kovács László.

Az ily módon adott nemzetiség jogi szubjektum, amely más jogi szubjektumokkal az állam keretében szerződéses viszonyba lép; a nemzetiség alapjában véve szuverén, és szuverenitásának egy részét lényegében szabad akaratából az államra ruházza át.

A nemzetiségi jog szükségszerűen kollektív. Szükséges tehát, hogy egész nemzetiségek részesüljenek védelemben, nemcsak egyének, akik védelmet kívánnak. Eközben nem mérvadó, hogy egy egész törzsről vagy csak a töredékről van-e szó. A csehországi németek a német törzs töredékét alkotják, amely máshol, más országokban él, de durva jezsuitizmus volna ebből arra a következtetésre jutni, hogy az állammal szemben nem kellene biztonságban lenniük. Magától értetődik, hogy kulturális életük körülményei mások lesznek Csehszlovákiában, ahol más nemzetiségekkel élnek együtt, mint Németországban, ahol egyedül vannak.

A nemzetiségi jog kollektív jellege ezen túl azt kívánja, hogy ne „általában” védje a nemzetiséget, hanem bizonyos nemzetiségek jogait határolják körül. A nemzetiségnek jogi szubjektumként kell léteznie, s csak egy bizonyos, adott nemzetiség lehet azzá a maga különleges vívmányaival, szokásaival és aspirációival. A saint-germaini szerződés „etnikai kisebbségekre”, „a csehtől eltérő nyelvű csehszlovák állampolgárookra” stb. vonatkozó kifejezései azt szolgálják, hogy ne legyen szükség a nemzetiségi jog meghatározására. A Csehszlovák Köztársaságban *bizonyos* nemzetiségekről van szó – a csehekről, szlovákokról, németekről, magyarokról, lengyelekről, ruszinokról, zsidókról; ezeknek a nemzetiségeknek a jogait kell meghatározni, és semmiképp sem csak absztrakt formulával, hanem minden egyes nemzetiség sajátosságai szükségleteiből kiindulva. Ezek a nemzetiségek se nem idegenek, se nem bevándorlók, se nem kisebbségek, melyeket többé-kevésbé bizonytalan törvények óvnak az uralkodó nemzettől: az állam konstitutív részét alkotják. Ahogy a fej, a szív és a végtagok is a testhez tartoznak, úgy tartoznak az államunkhoz a csehek és a szlovákok, a németek és a magyarok is: mindannyian az állam egyformán eredeti építőelemei.

A nemzetiségi jog ilyenfajta meghatározásából az is következik, hogy a nemzetiségeknek nem nyújt abszolút, anarchikus szabadságot. Helytelen a „nemzetek önrendelkezésének” az a felfogása, melyet a fordulat után a németek és az orosz kommunisták terjesztettek, miszerint a nemzetiség, ha úgy tetszik neki, elszakadhat az államtól. A szerződés kötelez, és egyoldalúan csak különleges körülmények között szüntethető meg; a nemzetiség kétségkívül fellázadhat az állam ellen, de a lázadást erkölcsileg meg kell indokolnia.

A nemzetiségi jog *kollektív jog*, korántsem csak individuális. Ha csak individuális jog volna, az annyit jelentene, hogy minden egyénnek joga van azt a nemzetiséget érvényre juttatnia, melyhez tartozik: hogyha nem juttatja érvényre, az az ő magánügye; hogyha az állam akadályozná az érvényesítésben, akkor csak az ő egyéni szabadságát fenyegetné, semmi többet. A nemzetiségi jog ilyen felfogása azzal a gyakorlati következménnyel járna, hogy az állam jogosaknak ítélné azon személyek panaszait,

akik nemzetiségi jogaik korlátozása miatt panaszkodnának, viszont a nép öntudatlan, jogait nem követelő tömegei semmilyen nemzetiségi joggal nem rendelkezének; az állam csak a szóban forgó nemzetiség legmagasabb osztályait védelmezné; azzal, hogy szabadságában állna az elnemzetietlenítés, ezt a nemzetiséget végül elpusztítaná. Aki ismeri a nemzetiségi harcok praktikáit, tudja, hogy erről a problémáról van szó: milyen védelmet igényel az öntudatlan nép nemzetisége? A munkáskérdés terén is az öntudat nélküli népért folyt a legnagyobb harc.

Történetileg a nemzetiségi jog az emberi jogokra vonatkozó tanításból fejlődött ki. A forradalmi Franciaország volt az első állam, amely a szabadság alapelveit meghatározta. Nemcsak odahaza váltotta valóra ezt az elvet, megdöntve a dinasztiát, és jogot adva a népnek, hogy államot alkosson magának, hanem forradalmi gyűléseinek határozatai által egész Európába szétszórta a nemzetek szabadságának akkor új alapelvét. Egy író, Volney¹ akkor ezt javasolta a francia Nemzetgyűlésben: „A Nemzetgyűlés elismeri, hogy minden ember egyugyanazon társadalom része, melynek a célja mindenki és minden egyes tag békéje és üdve; s hogy ebben a szabad, tág társadalomban *a nemzetek, amelyeket személyiségeknek tekintünk, ugyanazon természetes jogokkal bírnak, és az igazságosság ugyanolyan szabályainak vettetnek alá, mint az egyének a különböző társadalmakban*, tehát semmilyen nemzetnek nem áll jogában, hogy más nemzet tulajdonát erőszakkal elvegye, s azt a nemzetet szabadságától megfossza.”

Ebből a nyilatkozatból világosan kihallatszik az amerikai emberi jogok visszhangja; igaz, itt a „nemzet” szó a francia értelmezésnek megfelelően az ország lakosságát jelenti, de az „önrendelkezés” alapelve is világosan megfogalmazódik. A történész Friedrich Meinecke² okfejtéséből kiviláglik, hogy Napóleon veresége után ez az ideológia Németországban is nagy hatást gyakorolt a nemzeti mozgalomra, bár ott gyorsan összekapcsolódott a nemzetek törzsi alapjáról szóló konzervatív tannal. A XIX. század aztán egyre inkább háttérbe szorította az emberi jogok individualisztikus jellegét, és felélesztette a kollektív jogok iránti fogékonyságot. Hogyha a XIX. századi nemzetiségi harcokat etikai alapokon indokolták, nem találhattak jobb okot, mint a törzsek természetes jogát az önállóságra, miként azt nálunk Masaryk ajánlotta. A világháború idején ismét a korszerű természetes jogok hazája, Amerika volt az, amely a háborúban elvi következetességgel kiállt mellette, és a nemzetek önrendelkezését hirdető tannal modernebb kifejezőmódot adott neki.

¹ Constantin-François Chassebœuf de Giraudeau, Volney grófja (1757–1820) francia filozófus, történész, orientalista, politikus; egy időben közel állt Napóleonhoz, grófi rangját is a császártól kapta. Elsősorban a felvilágosodás korának gondolatvilágához kötődött.

² Friedrich Meinecke (1862–1954) német történész, egyetemi tanár; évtizedeken át a neves történettudományi szaklap, a *Historische Zeitschrift* szerkesztőjeként is dolgozott. Munkásságát beárnyékolja konok nacionalizmusa és a náciizmus iránti szimpátiája.

O) Autonómia – Autonomie

A meggyőződés, mely szerint nem az állam az egyetlen közvetítő az egyén és a társadalom között, hanem alacsonyabb rendű társadalmi egységekkel is számolni kell, amelyeknek megvan a maguk eredeti, nem az államtól eredeztetett hatalma, az autonóm berendezkedés alapja. Ebben az értelemben az osztrák tartományokban az autonómia azt jelentette, hogy már Ausztria előtt is léteztek, volt berendezkedésük, voltak jogaik, melyeket már készen hoztak Ausztriába, s Ausztria nem volt egyéb, mint az említett autonóm képződményeknél magasabb rendű szervezet. Ne foglalkozunk most az autonómia, az önkormányzat és a föderáció közti különbségek részleteivel: a társadalom ugyanazon elrendezésének különböző fokai. Minél több az autonómia az államon belül, annál közelebb van a szerződéses felfogáshoz.

[...]

A háború előtti utolsó negyven évet politikai szempontból a cseh korona országában élő lakosság államjogaiért és a természetes önjogúságért vívott harcok töltötték ki. A csehek összességében véve az államjogi felfogás felé hajlottak, a németek az abszolutizmus felé, amely itt és ott a lakosság természetes önjogúságával számolt; Masaryk az államjogi felfogást összekapcsolta a természetes jogokkal. Az autonómia, föderáció, önjogúság, önállóság – s nem a centralizáció –, nemzetiségi jogok jelszavai voltak akkor nálunk a legelevenebb politikai jelszavak; a háború előtti cseh kulturális élet szervezése, a községi, járási és az egyes országrészekben fennálló berendezkedés az öngazgatás állandó megerősítésének jegyében fejlődött.

Ezekben az autonomista törekvésekben azonban biztosan volt valami eleve egészségtelen, mert különben lehetetlen lett volna, hogy a háború az autonómia iránti érdeket a csehekben egy csapásra s teljesen elfojtsa. A háború után bekövetkezett fordulat ahhoz a fordulathoz hasonlított, amelyet Ferdinánd császár idézett elő a fehér-hegyi csata³ után: ahogy akkoriban hirtelen (s a dinasztia érdekében) megszüntették az összes privilégiumot, amelyeken politikai életünk alapult, a csehek a háború után úgy szüntették meg hirtelen az autonómia rendszerét az uralkodó cseh nemzet érdekében. Meglepő, hogy milyen könnyen és tiltakozások nélkül fordítottak hátat az előző évszázadban ápoltt ideáloknak: kritika nélkül, annak bizonyítása nélkül, hogy azok helytelenek voltak: a cseh korona országainak államjogi helyzete a Nemzetgyűlés puszta hatalmi szava nyomán megszűnt, az egyes részek országgyűléseit feloszlatták, a járási képviselőtestületeket szélnek eresztették, és a kormány által ki-nevezett járási közigazgatási bizottságokkal helyettesítették; a községi rendőrséget

³ Az 1620. november 8-án a Prága közelében lévő – ma már a városhoz tartozó – Fehér-hegyen (Bílá hora) lezajlott ütközetben a cseh rendek döntő vereséget szenvedtek a Habsburg-ház csapataitól. A rövid ideig tartó csata következményeként Csehország elvesztette függetlenségét, s csaknem háromszáz évre a Habsburgok uralma alá került. A Fehér-hegyen lezajlott harcok jelentették a harmincéves háború első jelentős ütközetét.

és egészségügyet államosították, a nemzetiségi alapon létező mérnöki kamarákat pedig egy kamarává vonták össze. Szlovákiát alávetették a prágai centralizmusnak, a nemzetiségi jogokat pedig csak olyan mértékben ismerték el, ahogy azt a nemzetközi kötelezettségek megkövetelték; kísérletek történtek az egyházi autonómia felszámolására, s csak Kárpátjának adták meg a korlátozott autonómiát, merthogy előzetesen megegyeztek róla – de a mai napig sem valósult meg.

Ez a fordulat lélektani szempontból is érdekes, és arra mutat rá, milyen gyengék voltak nálunk az autonomista mozgalom gyökerei, milyen idegen volt számunkra az állam szerződéses felfogása, és a németiség elleni minden küzdelem dacára az állam centralisztikus és szerves felfogása volt túlsúlyban. Ezzel szemben a köztársaságban élő németek az autonomizmus alapján állnak; az autonómiának kell biztonságot nyújtania számukra a csehek általi elnyomás ellen, ugyanakkor pedig fejlett lokálpatriotizmusukat is ki kell fejeznie; követelésük túlságosan is természetes, és biztosan kikényszeríti az érvényre jutást.

Ez az ország ma különös helyzetben van. A háború előtt még autonomista csehek ma a centralizmus védelmezői; az ország többi nemzetisége, ti. a szlovákok, németek, magyarok, ruszinok az autonómia mellett vannak.

Nemzetiségi autonómián az ország olyan berendezkedését értem, hogy a nemzetiségek, elsősorban a csehek, szlovákok és németek konstitutív államalkotó egységek legyenek. Önjogúságuknak az állami adminisztráció szervezetében kell kifejezésre jutnia. A nemzetiséget úgy határozzák majd meg, ahogy az egyházat meghatározzák: a kulturális életben szuverén jogai lesznek, és e tekintetben az állam nem fog beleszólni a nemzetiségi érdekeltségekbe, miként a felekezeti, vallási kérdésekbe sincs miért beleszólnia. Egyéb tekintetben a különböző nemzetiségű polgárok az állam fennhatósága alá tartoznak, akárcsak gazdasági, szociális és büntetőjogi szempontból az egyházak tagjai.

A nemzetiségi autonómia ezen az elven fog alapulni: adjátok meg a nemzetiségeknek, ami az övék, és az államnak, ami az államé. Közép-Európában elsősorban a nyelvről lesz majd szó. Mivel biztos, hogy a nyelv minden nemzetiség esetében eredeti és természetes joghoz kapcsolódik, a nemzetiség nyelve konstitutív elemként az államszervezetbe is beépül: az államnak pedig beszélnie kell nemzetiségei nyelvén, és az adminisztrációt alkalmassá kell tenni arra, hogy a német nyelv ugyanolyan szabadságot élvezzen, mint a cseh. A csehek féltelmei ennek az elvnek az alkalmazása miatt indokolatlanok; a valóság egyébként az idő előrehaladtával kikényszeríti. Nem feltételezem, hogy ez a követelmény a csehek elnémetesítését jelenti; mi több, azt gondolom, hogy sokkal kevésbé változtatná meg a tényleges viszonyokat, mint első pillantásra tűnhet, legfeljebb a hivatalokat kényszerítené rá a német nyelv szabadabb használatára.

Az iskolaügyet az egyház és az állam szétválasztásához hasonlóan kell elrendezni. Az iskola minden nemzetiséget az *államiság* tudatára nevel, de minden nemzetiségnek átengedi a saját *nemzetiségi* eszményei jegyében történő nevelést.

Nálunk persze még nem szoktunk hozzá a nemzetiség és az állam közötti különbségtételhez: erre a különbségre rendszeresen fel kell majd hívni a figyelmet. Elsősorban tehát a történelem és az irodalom fog két részből állni: egy állami, minden tanuló számára kötelező részből és egy nemzetiségi részből, amely minden nemzetiség esetében más lesz. A jelenkori iskolai nevelés túlságosan lokális és nacionalista rendszere persze nem teszi lehetővé az effajta kettéosztást; ha az iskolai nevelés majd az egész világot felöleli, és eszméken fog alapulni, az ilyen különbségtétel természetes lesz.

A nemzetiségekről való gondoskodáshoz különleges hivatalokra lesz szükség: nemzetiségi hivatalra, amely gondoskodni fog a csehek, szlovákok, németek, magyarok stb. kulturális szükségleteiről, s külön részlegei lesznek az egyes nemzeti-ségek számára.

A nemzetiségi autonómia általánosságban az állam és a nemzetiség szétválasztására irányuló követelmény érvényre juttatását jelenti oly módon, ahogy az állam és az egyház szétválasztását az Egyesült Államokban megoldották.

Negyedik fejezet: Mi a nemzet? – Co jest národ?

A) Az eszmék uralma – Vláda ideí

A kérdésre, hogy voltaképpen milyen erők hajtják a változó emberi sorsokat, kü-lönbféle válaszok születnek. Egyesek szerint a természeti körülmények: az éghajlat, a talaj minősége, a folyók, a tengerek. Mások szerint az osztályharc, gazdasági erők. Vannak, akik szerint az érzelmek: a rokonszenv, ellenszenv, szenvedélyek, egyesek uralomvágya és mások békeszeretete. S voltak, akik viszont az eszmék-ben keresték a történelem mozgatórugóját: a véleményekben, a régi és új gondol-atokban, melyekért az emberek élethalálharcba indultak. Annak eldöntése, hogy a történelem valódi mozgatóerőire vonatkozó tanok közül melyik érvényes, a jelek szerint a metafizika feladata. Itt és most nem kell döntenünk – bármilyen is azon-ban az emberiség sorsát befolyásoló, legutóbb említett mozgatóerő jelentősége a pozitív kutatás számára hozzáférhető valós életben, az *eszmék* óriási befolyással bírnak. Nehéz megmondani, hogy az új gondolatok végső soron honnan erednek – hiszen egyáltalán nem tudjuk s talán nem is fogjuk megtudni soha, hogy egyáltalán a világ új dolgai honnan erednek! Látjuk azonban, hogy az egyének lelkében ho-gyan kelnek életre az új nézetek, melyeket rejtélyes módon a társadalom általános állapota provokál ki; az egyének elméleteiként behatolnak az életbe, majd többé vagy kevésbé kacskaringós utakon befészkelődnek más emberek fejébe, terjednek – sokszor úgy, mint egy fertőzés –, s végül néha olyannyira hatalmukba kerítik a társadalmat, hogy szinte ösztönné válnak. Az emberek már nem is tudják, hogy csak nézetekről van szó, hogy valaha csak elméletet alkottak, hogy meg kellett

őket indokolni, és más nézetekkel álltak szemben, s hogy létrejöttük és elterjedésük a körülmények függvénye.

S ez arra a vélekedésre is vonatkozik, hogy mi is a cseh és a német „nemzet”. Hányan vannak a mieink között olyanok, akik megengedhetőknek tartják a gondolatot, mely szerint éppúgy az időtől és a helytől függő fogalomról van szó, mint amilyen a transzszubsztanciációról (átlényegülésről), az abszolút uralkodó létének szükségességéről, a parasztok munkájáról szóló tan volt egykor? S hogy eljön majd a kor, amikor ugyan lesznek csehek is és németek is, s talán a „nemzet” szó is létezni fog, de mostani értelmé olyannyira érthetetlen lesz az emberek számára, amennyire nekünk érthetetlen a Szentháromságról szóló tanítás? Ennek az eshetőségnek a felvetése a mai idők sok emberéből tiltakozást vált ki, mintha káromlásról volna szó. De a káromlásnak nem épp az a lényege, hogy időnként a kortársak számára elfogadhatatlan, de a későbbi nemzedékek számára magától értetődő nézetek fogalmazódnak meg?

B) Törzsek – Kmeny

A csehek és a németek, két, vérségi szempontból egymással olyannyira rokon törzs, mint az észak- és délolaszok, és egymással közelebbi rokonságban lévők, mint az Amerikai Egyesült Államok polgárai, a történelem előtti időkben elhagyták közös lakhelyüket, de egymástól nem távolodtak el annyira, hogy később ne érintkezzenek. A cseh törzs talán már eredeti hazájában, a Kárpátoktól északra ismerte a német törzs tagjait, s amióta beköltözött Csehországba, mindkét törzs állandó szomszédságban élt; s Cseh- és Morvaországban már a XII. század óta egy államban élnek együtt.

Hajdan cseh *törzs* létezett és német, nem pedig *nemzet*. A két fogalom közötti háttér ugyan nem olyan éles, mint két, térbeli kiterjedéssel bíró tárgy között, s általában zavarban vagyunk, hogy mikor melyiket használjuk: könnyű azonban belátni, hogy különbség van közöttük. A törzs a nép *természeti* egysége: a származás (vérségi kötelék), szokások, vallás, kultúra s meglehet, egy vezető által jött létre; a „természeti” szón azt értjük, hogy a törzs tagjai ezt az egységet *nem maguk hozták létre* (valamilyen célból), s nem is vetnek számot azzal, *miért és mennyiben* alkotnak és akarnak egységes törzset alkotni: csak a megfigyelő, a szociológus, a történész számára képeznek egységet. A megfigyelő antropológiai, lélektani, kulturális és történelmi adatok alapján állapítja meg egységességüket, melyet egy adott természeti (szociális, történelmi) tényként vesz tudomásul. Ez a megfigyelő akár a törzs tagja is lehet, aki világosan vagy homályosan tudatosítja, hogy pl. közös nyelv, közös származás, közös vezető által jellemzett embercsoportokhoz tartozik. [...]

A törzs tagjai egyben s másban talán *érzik* törzsi egységüket, s olykor egységes társadalomként is cselekszenek; máskor nem érzik ezt az egységet, és úgy cselekszenek, mintha nem létezne. A csehek és a morvák például ugyanahhoz a törzshöz tartoztak, s ennek, illetve más körülményeknek a folyományaként egyesültek; a szlovákokkal is rokonságban álló törzsek voltak, de az utóbbiakkal végbement

egyesülés rövid idő után a múlté lett, anélkül, hogy az egyik vagy a másik úgy érezte volna, hogy a törzsi egység csorbát szenvedett. A németországi németek egy törzset alkottak, de a bajorok és a szászok sokáig ugyanúgy idegeneknek érezték egymást, mint ma a csehek és a németek.

Itt most szükségtelen afelett töprengenünk, hogy milyen terminológiával segítsünk magunkon az apróbb törzsi egységek megkülönböztetésénél, tehát hogy pl. miképp nevezzük meg a bajorokat és a szászokat a németekhez képest, vagy a cseheket és morvákat a csehekhez képest vagy az apró nemzeti egységeket a történelem előtti Csehországban: ezeket a különféle csoportokat törzseknek nevezzük, hogy megkülönböztessük őket a „nemzektől”. Akkor beszélünk törzsek-ről, hogyha a természet (a körülmények) adta egységekről van szó, tekintet nélkül arra, hogy tagjaik tudatosítják-e az egységességet vagy sem. De milyen társadalmi egységeket nevezünk nemzeteknek?

C) *Nemzet – Národ*

A csehek és a németek már a régmúlttól két törzset alkottak, amelyek így vagy úgy, barátságosan s ellenségesen is érintkeztek egymással. Mikortól és milyen értelemben alkotnak *nemzetet*, két nemzetet? A „nemzet” szót különböző értelemben használják, és nagyon gyakran nem jelent mást, mint törzset. (Az idegen kifejezések, a *natio*, *Nation*, *Volk* sem egyértelműek.) Mindazonáltal a modern korban a „nemzet” szó különös értelemben használatos: egy, a törzsnél magasabb rendű társadalmi képződmény megjelölésére, s ebből a szempontból két eltérő felfogásban. Közép-Európában, ti. a Rajnától keletre, s kiváltképp Németországban, az egykori Ausztria országaiban, Oroszországban s a Balkánon is a nemzet ún. *szerves* és egy német filozófus, Herder színre lépésétől datálható felfogása uralkodik, míg a Rajnától nyugatra inkább a *politikai* felfogás terjedt el.

D) *Herder, a német filozófus, a szlávok apostola – Slovanským apoštolem Herder, německý filosof*

A XIX. század elejéig nem rendelkezünk a cseh nemzetre és államra vonatkozó elmélettel; csak gyakorlat volt s csak ösztönös érzés. Az első nacionalista elmélet, amely Csehországban felbukkant, német eredetű, és Johann Gottfried Herder (1744–1803) adta nekünk – s egyébként nemcsak nekünk, hanem a németeknek is: Közép-Európa nacionalizmusa mindmáig Kant és Goethe e kortársának a tanításán alapul. Herder nem vette figyelembe a törzs és a nemzet közötti különbséget, és bölcselete nem vezet el ehhez a különbségtételhez; *a nemzet szerinte lényegében az a törzs, amely tudatosította törzsi egységét*, és politikai önállóságra aspirál. Herder számára a nemzet is természeti egység. A nemzet eleinte csak ösztönösen érzi az egységességét, később viszont különleges alkalmakkor *tudatosítja*, és a nemzeti öntudat idővel egyre erősebb lesz. Herder felfogása szerint a cseh törzs már a régmúlttól kezdve nemzet volt, miként a magban ott van már az egész növény, s ahogy a földből

kibújó hajtás és a felnőtt fa között csak annyi a különbség, hogy a fának sok ága van: ily módon ősatyáink in nuce⁴ máris nemzetet alkottak, amikor Kelet-Lengyelország síkságain elváltak a többi szlávtól, hogy nyugat felé vonulva új lakóterületet keressenek. Hellyel-közzel s egységüket érzékelve már a pogány csehek is rendelkeztek „nemzettudattal”, s ez a tudat mind gyakrabban tört a felszínre, végül pedig a Csehszlovák Köztársaság létrehozásához vezetett. Az állam Herder szerint csak a család kicsúcsosodása. Herder a más ideológiára alapozott nyugati országokat javarészt erőszakosaknak tartja, mert, úgymond, agressziókra épülnek; szerinte a német államok is természetellenesek, a szláv berendezkedés viszont megfelel a nézeteinek.

E) A politikai értelemben vett nemzet – Národ ve smyslu politickém

A nyugati országokban másképp értették a nemzetet (natio, Nation) Herder előtt, és mindmáig másképp értik. Itt nemzeten többnyire az *egy alkotmány égíse alatt megszerveződő népet* értik: a nemzet szervezetet feltételez, a szervezet létrehozására irányuló akaratot, törvényt, alkotmányt, az alkotmányosság tudatát és az alkotmány iránti lojalitást. A nemzet tagja az, aki magáénak vallja az alkotmányt, és joga is van hozzá. A származásnak, fajnak, törzsi hovatartozásnak is van jelentősége, de nem döntő: a fő az állami közösség megteremtését célzó akarat. Az egyetlen vezető irányítása alatt véletlenszerűen egyesült törzsek nem alkotnak nemzetet, s az a törzs sem tekinthető nemzetnek, amelyik nem fogalmazott meg alkotmánytörvényeket, amelyek alapján élne. E szemléletmód szerint például a kanadaiak azért alkotnak nemzetet, mert a brit birodalom keretében nagyfokú autonómiával rendelkeznek, csaknem függetlenek; eközben nem számít, hogy származásukra nézve angolok, akikhez nagy százalékarányban Kanadában élő franciák is tartoznak – ugyanis nem a nyelv vagy a származás számít, hanem az állami hovatartozás tudatossága. Hasonlóképpen alkotnak nemzetet az Egyesült Államok polgárai, tekintet nélkül arra, honnan jöttek Amerikába és milyen az anyanyelvük. Fokföld részben angol, részben holland származású polgárai is nemzetet képeznek, s ugyanott a bennszülött négerek és bevándorolt indiaiak is nemzeti hovatartozásukért küzdenek. Ezekben az országokban is régóta fennáll a törzsi sokszínűség; ott is ismerik a saját törzs iránti helyi lojalitást, sosem nőtt azonban olyan méretűvé, hogy beárnyékolja az állam iránti polgári lojalitást – mi több, hogy saját állameszmeként a helyére kerüljön.

E nemzetfogalom szerint (melyhez én is tartom magam) a Csehországba beköltözött csehek csak törzset alkottak, tekintet nélkül arra, hogy törzsi egységüket érzékelték-e vagy sem. Amikor a cseh föld lakossága politikai értelemben megszerveződött, kivált a Přemyslek⁵ idejében, fokozatosan nemzetté változott át. Ezt a nemzetet azonban csak homályosan lehetett meghatározni, de nem az egység

⁴ Dióhéjban (lat.).

⁵ A Přemysl nevet viselő fejedelmi és királyi dinasztia az egyetlen, származási szempontból is cseh uralkodóház. Történetének kezdeti időszaka mitikus kódokba vész; első fejedelme, akinek léte adatokkal bizonyítható, I. Bořivoj volt: valamikor 872 körül jelent meg a történelem

érzésének elégtelensége miatt, hanem azért, mert az uralkodó tekintélye csekély volt, az állam határai túlságosan gyakran változtak és véletlenszerűek maradtak, s mert a lakosságot az ország irányítói nem egyesítették egy olyan eszme jegyében, mely iránt mindenki lojális lett volna. Nem alakítottak ki megfelelően kimunkált egységes tudatot, az egyes törzsek inkább csak mechanikus módon egymás mellett maradtak. Minél inkább konszolidálódott a Cseh Királyság, annál világosabban kirajzolódtak a „cseh nemzet” határai – nem a cseh törzsek határvonalai, hanem azokéi, akik számára az uralkodóban és az ország elrendezésében testet öltött cseh állam volt a legfőbb tekintély.

Mivel sem az ország lakossága, sem az uralkodók nem mutattak fel elegendő erőt ahhoz, hogy egységes népet alakítsanak ki (értsd: politikailag egyöntetűt, amely nyelvi, sőt törzsi szempontból sem lett volna az), túlságosan erős maradt a törzsi tudat mint az állam iránti lojalitás pótléka. Fennmaradtak, sajnos, a különböző eredeti törzsek, a csehek és németek közötti mechanikus választóvonalak – s ott, ahol nem voltak magasabb rendű eszmei erők, a közöttük meglévő ellenérzések történelmi és az ország konszolidációját zavaró tényezőkké váltak. A jövőre nézvést a mi *feladatunk*, hogy a törzsi érzést a politikai nemzet eszméje által meghaladjuk, miközben ennek a nemzetnek a csehek mellett a németek, a szlovákok mellett a magyarok is tagjai lesznek. Itt tehát a nemzet ideál, feladat és program; *nincs még nemzet, de lennie kell*, s ehhez arra van szükség, hogy ennek a világnak az anyaga magasabb szintre juttassék.

F) Herder befolyása – Vliv Herderův

Herder elmélete nagy sikert aratott. A primitív kultúrák sértetlenségével kapcsolatos, akkoriban neves rousseau-i tanításra támaszkodott, és megfelelt az emberi társadalommal kapcsolatos egyszerűbb nézeteknek; közvetlenül a törzsi érzéshez kötődött, s nem értékelte kellőképpen a törvények iránti lojalitást, amely csak a kulturális fejlődés magasabb fokán jut érvényre; végül pedig a Rajnától keletre nemzeti bölcselletté vált. A Rajnán túl, Franciaországban, Svájcban, Angliában vagy Belgiumban Herder nem volt sikeres; a németek nemzeti bölcsellete (Fichte–Hegel-pángermanizmus), valamint a szlávok azonban benne látják a maguk Keresztelő Szent Jánosát. Ma Keleten kapnak hangot a Herderéhez hasonló teóriák, Rabindranath Tagore és más keleti hazafiak írásaiban: nem tanulmányozták se Rousseau-t, se Herdert és más romantikusokat sem, de a hazájukban szokásos törzsi érzésből kiindulva, s nem tudva, mit jelent a tudatos alávetettség a törvények rendszerének, érthető módon hasonló következtetésekre jutottak.

Teljesen világos, hogy Herder elmélete mennyire megerősítette a törzsi hazafiságot, amely nálunk addig az idegenek iránti ellenszenvként nyilvánult meg.

színpadán. A dinasztia 1306-ban halt ki, amikor utolsó férfitagját, III. Vencelt (Václav III.) Olmützben (Olomoucban) meggyilkolták.

Minden bevándorló csorbítja a törzs családi jellegét, ennél fogva mindenütt, ahol a nemzet törzsi felfogása uralkodik, betolakodónak tartják, akit semmiképp sem fogadhatnak el a család egyenrangú tagjának, amíg érzésvilágából nem tűnik el az idegenség hatása: ez viszont csak néhány nemzedékkel később történik meg. Ebből fakad ma Keleten a „hazafiság” s lényegében a törzsi érzés nevében fellépő idegenellenes mozgalom. A cseh és a német törzs közötti ellenszenv ezért találta meg nálunk is Herder tanításában a filozófiai kifejeződést. Ami Dalimilnál⁶ csak ösztönös érzés, s ami a későbbi cseh szerzőknél újra és újra a németekkel s az idegenekkel szembeni faji ellenérzésként tört elő, és ismét életre kelt, amikor a cseh nemesesség szembeszegült privilégiumainak a bécsi centralizmus általi korlátozásával: azt emelte fel Herder a filozófia magaslatára, azt szépítették meg romantikus módon.

Tévedés, hogy az előző század elején hazafiaink csak azért lelkesedtek Herderért, mert idealizálta a szlávsgot. Herder azért is vált szláv apostollá, mert ő volt az első, aki az ország történetében az ösztönös törzsi érzésnek elméleti kifejezést adott. A cseh mivolt mint a természet produktuma, a németektől sorsszerűen elkülönített csehek, a természet által adott cseh nemzet szemben a mesterségesen létrehozott, tehát erőszakos osztrák–magyar állammal, a cseh népiség a kormányzat ellen, amely akkoriban a magasabb fokú német műveltségre támaszkodott, a német adalékanyagoktól megtisztított cseh jelleg – a cseh nacionalizmus meghatározó jelszavai a cseh törzsi érzésben gyökereznek, a virágjuk pedig Herder történetfilozófiája. Ez a neves filozófia csak a törzsi érzés magyarázatára szolgál: általa nem érted meg, hogy létezhetne egy olyan nemzet, mint az angol, amely törzsi szempontból a britektől, angolszászoktól és normannoktól származik; s itt vannak a gall és germán családoktól származó franciák; s nem lehetnének amerikaiak sem, akik sok törzs keverékét jelentik. Az említett nemzetek egyike sem pusztán a természet produktuma, ahogy Herder kívánja: sokkal inkább mesterséges társadalmi képződmények. Herder miatt Csehszlovákiában örökre szólóan két nemzet–törzs marad majd egymás mellett: a cseh és a német, és szerinte Csehszlovákia erőszakos államalakulat, mivel határai nem követik a törzsi határokat. *Hogyha Herder felfogását átvetítik az első Csehszlovák Köztársaságba, akkor a határok meghúzása nem felel meg a törzsiség herderi elméletének.*

A szláv hazafiság is Herder nemzetfelfogásán alapul. A még keletebbre élő szlovákokat még kevésbé érintette meg a nyugati racionalizmus, így hát hűségesebbek maradtak a társadalom misztikusabb felfogásához. Ezért tanúsítanak ellenállást a hivatalos tanítással szemben, amely a csehekből és szlovákokból politikai alapon

⁶ Dalimil, a középkori cseh krónikás személyét mindmáig sűrű homály fedi, kilétét illetően csak hipotéziseket sikerült megfogalmazni – némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy ő a csehek Anonymusa. Ami bizonyos: az eseményeket 1314-ig, illetve különböző kiegészítések révén 1325-ig követő verses krónika az első cseh alkotás ebben a műfajban. Teljes és beszédes címe egyébként *Az úgynevezett Dalimil krónikája (Kronika tak řečeného Dalimila)*; általában per sze *Dalimil krónikájaként* említik.

egyetlen nemzetet akar konstruálni. A csehekről és szlovákokról mint egyetlen nemzetről szóló tant ugyan organikusán is meg szokták indokolni, nevezetesen azaz, hogy a csehek és szlovákok egyugyanazon törzshöz tartoznak és történelmük kezdete közös, nyelveik pedig csak dialektusok; de az ugyanezen ideológiából kiinduló szlovákok azt állítják, hogy a csehek túlságosan eltávolodtak a szlávtságtól, elnémetesedtek, s az nem organikus, hogy ezer évi különlet után a két ág egyszeriben, minden további nélkül egyé lesz.

A szerződésalapú nemzetfelfogás szempontjából ezek a viszályok értelmetlenek: a múltnak itt nincs döntő jelentősége; ilyen jelentőségű viszont a lakosság arra irányuló akarata, hogy új jelent és jövőt teremtsen, e tekintetben pedig a hivatalos ideológia, mely szerint a cseheknek és szlovákoknak egy nemzetté kell válniuk, modernebb.

Herder elméletét látszólag mintha az osztrák viszonyokra szabták volna. Az „osztrák nemzet” létrehozására irányuló erőfeszítés sikertelen volt: az állam nem tudta egyesíteni a nemzetiségeket, és valójában a rajtuk elkövetett erőszakot képviselte. Emiatt egyre inkább gyökeret vert a csak erőszakkal életben tartott osztrák „állam” ellenében megfogalmazott, a cseh „nemzetre” és természetes jogaira vonatkozó antitézis. Így történt, hogy nálunk a háború előtt a nyugati nemzetek államát helyettesítő „nemzet” lett a legfőbb társadalmi egységgé. Az olyan megfogalmazások, mint „a nemzetet szolgálni”, „az egész nemzet ügyéről van szó”, „nemzeti szervezet” ebből fakadóan kaptak más jelentést, mint amilyennel nyugaton bírnak: olyan jelentést, amely a nemzet érdekeit pontosan megkülönbözteti az állam érdekeitől. Ezt a szemléletmódot a csehszlovák államba is átültettük, arról beszélve, hogy a „nemzeti érdek” ellentétes az állam német polgárainak érdekeivel, akik legfeljebb az „államérdeket” ismerik. A legutóbbi időben a nemzet és az állam effajta dualizmusa töredezni kezd, mert már „összállami” érdekekről esik szó, amelyek a németeket és magyarokat is érintik. Az „összállami” nem szép szó, de rámutat arra a zavarra, melyet a herderi filozófia idéz elő nálunk: milyen más állami érdekek vannak, mint „összállamiak”?

Sikerült az olvasó számára világossá tennem, miben rejlik a Herder nemzetfelfogása és a nyugati nemzetfelfogás közötti alapvető különbség? Ismételjük meg ezeket a különbségeket: Herder szerint a nemzet *a család és a törzs természetes folytatódása*, a nyugati felfogás szerint viszont *olyan szabad polgárok társadalma, akik lojálisak a saját maguknak hozott törvényekhez*. Herdernél a nemzet *biológiai természetű és faji ösztönökre épül*, a nyugati nemzetek *politikai nemzetek és az észen alapulnak*. Herder filozófiájában a nemzetet a természet hozta létre, *az ember számára tehát maga a sors*, míg a nyugati államokban a nemzet *az emberek műve, akik a társadalom lehető legtökéletesebb szervezetét próbálják létrehozni*. Herdernél a törzs (faj) magának a nemzetnek a *lényege*, nyugaton viszont *anyag*, melyből a nemzetet megalkotják, más eredetű anyagot is hozzávéve. Gondolkodjon el a cseh olvasó afelett, mi az ő saját véleménye a cseh nemzetről!

Herder elméletét vette alapul a német romantikát képviselő Fichte, a német és a szláv nacionalizmus másik prófétája. Fichte ugyan kifogásolta Herder tanításának humanizmusát és pacifizmusát, de a lényeges dolgokban őt követte. Tanait *Beszédek a német nemzethez* (*Reden an die deutsche Nation*, 1808) című híres művében fogalmazta meg: az előadássorozat Berlinben hangzott el, miután Napóleon legyőzte Poroszországot, Berlint pedig elfoglalták a francia csapatok. Az előző évszázadban ezek a híres *Beszédek* váltak a német hazafiság kiindulópontjává, s még a háború alatt is sokszor idézték őket. Fichte szerint megkülönböztethetők „eredeti” és „származtatott” nemzetek, ami fogalmi szinten hasonló ahhoz, mint amikor Herder különbséget tesz a természetes nemzet és az erőszakos állam között. Fichte szerint ugyanis a valóságos, eredeti nemzet „egy társadalomban együtt élő s természetes módon és lelkileg is gyarapodó emberek együttese, amely egészében egyfajta különös istenség törvényének van alávetve, mely belőle fejlődik ki”. A romantizmus közben tovább fejlődött, ezért Fichte felfokozottabban fejezi ki magát Herdernél, a nemzet fogalmát pedig az „istenség” panteisztikus kódébe burkolja, romantikus módon leplezve el ama definíció materialista magját. Itt valószínűleg a nemzetnek mint kibővített családnak a Herdernél megtalálható természeti felfogásáról van szó. [...]

[...]

A cseh értelmiségiekre Fichte is nagy befolyást gyakorolt: a német romantika filozófiája volt talán az egyetlen, melyet a XIX. század első felében figyelemre méltónak tartottak. Fichtét tekintették a legnagyobb romantikus filozófusnak: a mieink közül Kollár⁷ és Purkyně⁸ is ismerte őt; hogyha embereink közül sokan inkább Schellingre hivatkoztak is, valószínűleg csak Fichte tanítványára támaszkodtak. A mieinkre azonban különösen nagy hatással volt a filozófusként csekélyebb jelentőségű, de az Ausztriában nem kevésbé befolyásos Friedrich Schlegel, Metternich ismert hivatalnoka, aki a romantika szellemében a nyelvet nyilvánította a nemzet igazi mércéjévé. Az állam felosztásának legméltóságteljesebb alapelve úgymond a nyelv, és nemcsak azért, mert szellemi kapocs, hanem azért is, mert bizonyítékot szolgáltat a hasonló származásra: a nyelvi egység a származás egységét jelenti, és „minél régebbi, tisztább és a keveredéstől mentes egy törzs, annál több benne az erkölcsösség, s minél több az erkölcsösség, az igazi szilárdság és az erkölcsök iránti vonzalom, annál inkább lesz ez a törzs nemzet”.

A német filozófia így adta hozzá a metafizikát ahhoz az ösztönhöz, amely Dálimil kora óta újra és újra felszínre tört, s újra és újra akadályokat állított ennek az

⁷ Ján Kollár (1793–1852) cseh nyelven író szlovák evangélikus lelkész, költő, népdalgyűjtő, nyelvész, a szláv kölcsönösség eszméjének úttörője, a pánszlávizmus képviselője.

⁸ Jan Evangelista Purkyně (1787–1869) cseh anatómus, fiziológus és biológus, költő és filozófus, a nemzeti és egyetemes tudománytörténet kiemelkedő alakja.

országnak a konszolidációja elé. Masaryk⁹ tanítását kivéve idáig ez az egyetlen bölcsélet a cseh mivolt értelméről. Erre alapoztak a XIX. század elejének nemzetbresztői, ehhez tartotta magát Palacký,¹⁰ ez jelenti Alois Jirásek¹¹ és Josef Holeček¹² műveinek az alapját. Jelszó, amely körül nemzetiségi politikánk forgott és forog. Masaryk érzékelte az elhibázottságát, és kezdetől fogva elvetette a cseh mivolt kizárólag nyelvi alapú felfogását, amellyel szemben a humanitásban talált menedékre, az utóbbi szerint pedig a tiszta emberség magasabb rendű ideál a nemzetnél. De megérdemelne egy analízist, hogy Masaryk is mennyire engedett a nemzet herderi, faji felfogásának; de hogy is lehetett volna másképp, amikor olyannyira támaszkodott Palackýra?

G) Németek és csehszlovákok – Němci a Čechoslováci

A csehek és a szlovákok akkor jelennek meg a történelemben, amikor klánok sorára osztódtak; akkor (a IX. században) átmenetileg egy államot alkottak. Azóta, egészen a világháborúig, a szlovákok a csehektől elkülönülve a magyar birodalomhoz tartoztak. Az, hogy a szlovákok és a csehek egyugyanazon nemzetiséghez tartoznak-e, nyelvészeti és szociológiai vitákat váltott ki, de bárhogy vélekedjenek is a szakemberek, mindenki belátja, hogy a csehek és szlovákok törzsi rokonsága igen nagyfokú; s különösen a cseh és a szlovák nyelv nagyon hasonlít egymáshoz. A két törzs között persze különbségek is vannak, testiek és kulturálisak, s a szlovákok alacsonyabb termetűek, sötétebb bőrűek, és ugyanúgy közel állnak a magyarokhoz, mint a csehek a németekhez. Kulturális tekintetben a szlovákok kevésbé mozgékonyak, s nem értik a cseh racionalizmust; erősebb érzékük van viszont a helyi kolorit iránt: az ezerévnnyi élet a magyar államban befolyással volt a társadalmi életükre.

A csehek és a szlovákok összetartozásának tudata a XIX. században éledt fel a nemzeti romantika hatására; az önálló állam régi hagyományával rendelkező csehek az előző században sokkal gyorsabban fejlődhetek, mint a szlovákok, akik lélekszám tekintetében sokkal kevesebben vannak (6 000 000 cseh, 2 000 000 szlovák). Emiatt a nemzetiségi törekvések terén számos szlovák vezető az erősebb csehekre kezdett támaszkodni, s a cseheknél megértésre is találtak. Világos volt, hogy a kulturális életben a cseheknek is hasznukra válna, ha a testvéri szlovák törzs

⁹ Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) filozófus, szociológus, egyetemi tanár, közíró, politikus; rendkívül fontos szerepet játszott az első Csehszlovák Köztársaság megalakulásában: az új állam „alapító atyja” lett és jelképes alakja. 1918 és 1935 között ő töltötte be a köztársasági elnök tisztét.

¹⁰ František Palacký (1798–1876) cseh történész, közíró, politikus, a tudományos élet szervezője; történetírói munkássága a tudományág legnagyobbjai közé sorolja.

¹¹ Alois Jirásek (1851–1930) cseh próza- és drámaíró, közéleti személyiség, a történelmi regény műfajának jeles képviselője; hazája irodalmának klasszikusai között tartják számon.

¹² Josef Holeček (1853–1929) cseh prózaíró, újságíró és műfordító; munkássága mindenekelőtt Dél-Csehszázhoz és a vidéki élethez kötődik.

kétmillióval gyarapítaná a számukat. A magyar kormány azonban szigorúan akadályozta a közeledési kísérleteket, s a csehek és szlovákok közti különbségeket és ellentéteket felnagyító tendenciákat támogatta. A háború révén a két törzset sikerült összekapcsolni; kis kivételtől eltekintve a cseh és szlovák politikusok is elismerik, hogy az összekapcsolódás szükséges volt és egészséges, megvalósításának módja körül azonban vita folyik: a csehek a centralizmus mellett vannak, a szlovákok lassan kiharcolják az autonomizmus elismerését.

A csehszlovák államot a csehek és szlovákok államaként alapították meg, amely nagy német és magyar kisebbséget foglal magában. A németek harmadannyival többen vannak a szlovákoknál, s gazdaságilag és kulturálisan is erősebbek náluk; a magyarok talán feleannyian vannak, mint a szlovákok. A csehszlovák állam törzsi koncepciójában azonban ennek a számaránynak nem volt jelentősége: a szóban forgó koncepció szerint a csehek és szlovákok egy törzset alkotnak (a hazai terminológia szerint „nemzetet”), mivel mindketten a nyugati szlávok északi ágához tartoznak, és hasonló a nyelvük s a kultúrájuk. Ez a hasonlóság azonban, úgymond, csorbát szenvedett azáltal, hogy a két törzs ezer éven át egymástól elválasztva nőtt: az elkülönültség, valamint a németeknek a csehekre s a magyaroknak a szlovákokra gyakorolt hatása szellemi elidegenedést idézett elő. Az új állam a két törzset összeköti, s helyreállítja az eredeti, természetes egységet.

A csehszlovák állam szervezetének ez az ideológia az alapja. Az állam törzsi („nemzeti”) lévén egy törzs, a „csehszlovák”, ti. az egyesült csehek és szlovákok állama; ez a törzs az „államalkotó nemzet”; „csehszlovák” nyelve az állam nyelve; az olyan elnevezések, mint a „Csehszlovák Köztársaság” és a „csehszlovák nép” épp az egyesült csehek és szlovákok állami és törzsi szervezetét jelölik. E felfogás szerint minden cseh és szlovák (és német) számára világos, hogy a német nem „csehszlovák”, nem is a „csehszlovák nemzet” tagja, hanem egy kisebbséghez tartozik, amely ezt a köztársaságot lakja. Államunk minden hivatalos és nem hivatalos eljárásában a „csehszlovák nemzet” egyedül a cseheket és a szlovákokat jelenti.

A csehszlovák mivolt ilyen típusú, lényegében faji felfogása azonban a későbbi politikai fejlődés folyamán nehézségekbe ütközött. A Csehszlovák Köztársaság a háborúban jött létre egy olyan program alapján, amelyért agitálni kellett; részben a nagyhatalmaknak, részben tárgyalásoknak és szerződéseknek köszönhetően jött létre, s ami a cseheket és szlovákokat illeti, két, egymástól egy évezreden át elválasztott kultúrának az összekapcsolásával: olyan összekapcsolással, amely nem pusztán megtörtént, hanem külföldi vezetők vitték véghez. A cseheket és a szlovákokat az alkotmány, a törvények, a kormány, a hivatalok tartják egyben, s nem az ösztönök – a romantikus nemzetfelfogás hívei pedig lázadnak az ész így megnyilvánuló uralma ellen. Csehországban a nemzet törzsi felfogását gyorsan meghaladták, legalábbis ebből a szempontból: arra mutatnak rá, hogy a „csehszlovák nemzet” korántsem csak ösztön, hanem sokkal inkább eszmény, program a jövő számára, s hogy a csehek és szlovákok céltudatos együttműködése révén

ezt a nemzetet előbb meg kell alkotni. A szlovákok viszont ezt a céltudatosságot erőszaknak tartják; ragaszkodnak a nemzet herderi értelmezéséhez, és azt akarják, hogy ismerjék el a szlovák nemzet és a cseh nemzet különállását. Emellett pedig felmutatják a csehek és szlovákok közötti nagy nyelvi, kulturális és vallási különbségeket – s mindennek folyományaként a szlovák autonómiáért küzdenek.

E helyt nem feladatomban a szlovák autonomizmus valamennyi okának a vizsgálata (a túlhajtott cseh centralizmus biztosan a fontos okok egyike; a szlovák autonómia pedig biztosan értelmes politikai program); itt most a „csehszlovákság” fogalmáról van szó. A szlovákok ugyanis hamar elvetették a mesterségesen megalkotott főnevet, a „csehszlovák” szót: ha jelentését nem is lúgozták ki teljesen, bizonyos, hogy használatát jelentős mértékben háttérbe szorították. A „csehszlovák” jelzőként se igazán tetszik nekik: úgy vélik, mindkét kifejezés elnyomja az individualitásukat.

[...]

A kisebbségekre vonatkozó „ideológia” tehát a következő koncepcióhoz vezetett: a törzsi alapon rokon csehekből és szlovákokból egyetlen, a Csehszlovák Köztársaságot uraló nemzetet alakítanak ki: tagjai a „csehszlovákok”, az államban pedig velük együtt élnek „a német, magyar nyelvű, zsidó nemzetiségű” lakosok. Látható, hogy ennek a koncepciónak az alapja az államot a törzsi tudat kicsúcsosodásának tekintő herderi felfogás – de az is látható, hogy a csehek és szlovákok egyetlen „nemzetén” belüli tudatos összevonása túllépi ennek a felfogásnak a határait. Önkéntelenül adódik a kérdés: hogyha helyes a cseheket és szlovákokat egyetlen nemzetként, politikai nemzetként összekapcsolni, miért ne legyünk következetesek, s miért ne kössük össze Csehszlovákia teljes lakosságát egyetlen politikai nemzet keretében? Hogyha a csehszlovák nemzet biztosítja a csehek és szlovákok kulturális individualitását – felülemelkedve a közöttük fennálló különbségeken –, miért ne emelkedne még egy fokkal magasabbra a németek és a magyarok kulturális individualitását is biztosítva?

A „csehszlovák nyelv” példája világossá teszi számunkra, hogy ez a következmény nem paradox, ahogy a nemzet középeurópai felfogásához szokott olvasónak tűnhetne. Alkotmányunk azt mondja, hogy „a köztársaság államnyelve a csehszlovák”. Az alkotmányügyi bizottságnak azonban nehézséget okozott annak megállapítása, hogy *melyik nyelvről van szó*. „Az alkotmányügyi bizottság kifejezetten kinyilvánítja, hogy ennek a megnevezésnek a használatával semmiképp sem akart állást foglalni abban az irodalmi és filozófiai vitában, hogy a cseh és a szlovák nyelv két önálló nyelv-e...” Tehát államunknak két államnyelve van, és kifejezetten kinyilvánították, hogy mellékes, nyelvekről vagy nyelvjárásokról van-e szó. Másképp fogalmazva: *nem létezik semmiféle „különleges csehszlovák nyelv”*, a szlovákok pedig joggal tiltakoznak az ilyen megjelölés ellen. Az alkotmányban helyesen „csehszlovák nyelveknek” kellene szerepelniük, de a szlovákok és csehek közötti különbségek lehető leghatékonyabb elleplezésére és az egyetlen nemzet létrehozására irányuló

igyekezett olyan terminológiát eredményeztetni, amely nem felel meg a valóságnak. Hogyha létezhet tehát olyan „csehszlovák nemzet”, melynek két, államilag elismert nyelve van, miért ne létezhetne három- vagy négynyelvű csehszlovák nemzet is. Mint látható, a nemzet fogalmával a többnyelvűség nincs ellentétben.

A jelzett okok miatt azt feltételezem, hogy a „csehszlovák” szó értelmét, amelyvel megalkotói felruházták, a valós viszonyok meghaladták; ennek a szónak azonban megvan a maga természetes tartalma: a Csehszlovák Köztársaság polgárát jelöli, tehát egyedül az állampolgárságot, a törzsi hovatartozásra való tekintet nélkül. Próbálják megmagyarázni egy külföldinek, mi a különbség az alábbi három fogalom között: cseh és szlovák, csehszlovák és csehszlovák állampolgár – s meglátják, milyen nehéz. Nem marad más hátra, mint hogy kifejtsek neki az ad hoc összerakott speciális ideológiát: a cseh és a szlovák két történelmileg adott törzs; a csehszlovák az eggyé válásuk politikai programja, melyet azonban másképp értelmeznek a csehek és másképp a szlovákok; a szlovákok többsége pedig ezt a programot egyáltalán nem ismeri el; s eközben a cseh, a szlovák és a csehszlovák végső soron törzsi hovatartozást jelent, a csehszlovák polgár pedig az állami hovatartozást. Ezeket a szavakat így kell majd megmagyarázni a külföldinek – nem egyszerűbb tehát, ha a csehszlovákot mint főnevet a csehszlovák állampolgárral azonosítjuk? [...]

[...]

Ennek az államnak a további fejlődése attól függ, hogy egyfelől az állami tudatot a lehető legjobban megerősítsék, másfelől az államon belül a lehető legszabadabb nemzetiségi autonómia érvényesüljön. A szlovák autonómia (aminek nem feltétlenül kell egyet jelentenie Szlovákia autonómiájával) akkor a „csehszlovák”, illetve a „csehszlovák polgár” törzsi értelmének természetes meggyengítését jelenti, s ugyanakkor a németek természetes megerősítését. Minden értelmes ember belátja, hogy a németek kulturális autonómiája elkerülhetetlen; s ha a szomszédos országban magukhoz térnek a magyarok, magyar lakosságunknak is muszáj lesz majd engedni. Az az értelmes politika, amely előre látja ezt a szükségszerű fejlődést, és emlékeztetésben tartja, hogy az állampolgárság tudatát a lehető legintenzívebben fejleszteni kell. Ennek eszköze az egységes megnevezés az összes állampolgár számára: a „csehszlovák” és a „csehszlovák nemzet” hadd bírjon hasonló jelentéssel, mint a svájci, a kanadai, a belga – vagy a nemzetek közül például az ausztrál.

„Te, német testvériség, legkedvesebb húgom voltál...”

Jan Amos Komenský¹³: *A haldokló anya, a Testvériség testamentuma*

¹³ Jan Amos Komenský (világszerte ismert latin névváltozata: Johannes Amos Comenius, 1592–1670), cseh pedagógus, filozófus és teológus, „a népek tanítója”, az egyetemes pedagógia-történet egyik legnagyobb alakja. A didaktika és a nyelvtanítás módszertana terén is úttörő jelentőségű munkát végzett; tekintélyét többek között ma is elismerést érdemlő, rendkívül hasznos tankönyvek megírásával vívta ki (*Janua linguarum reserata* – *A nyelvek kapuja nyitva áll*, *Orbis sensualium pictus* – *A világ úvesztője és a szív paradicsoma*).

A csehek és a németek – Češství a němectví

A statisztika szerint Csehszlovákia nemzetiségi megoszlása az alábbi képet mutatja:

csehek és szlovákok (a népszámlálásnál egy nemzetiséggé vonják őket össze), s talán

6 570 000 cseh és 2 190 000 szlovák	8 761 000,	ti. 66,0%
németek	3 124 000,	ti. 23,0%
magyarok	745 000,	ti. 5,6%
rutének	462 000,	ti. 3,0%
zsidók	180 000,	ti. 1,0%
[...]		

Az 1925. évi választási eredmények alapján a 300 képviselő között a mandátumok így oszlanak meg:

csehek és szlovákok	204,	ti. 60,00%
németek	73,	ti. 24,34%
magyarok	13,	ti. 4,33%
rutének	8,	ti. 2,70%
lengyelek	2,	ti. 0,66%

A fenti statisztikából látható, hogy a német szavazók százalékaránya nagyobb, mint a nemzetiségüket felvállaló németeké.

A német lakosság többnyire az ország határvidékein él, tehát a hegyekben és az előhegységekben: a Šumavában, a Cseh-erdőben, az Érchegységben, a cseh és morva Szudéták vidékén, Szlovákiában pedig a Tátra egy részén. Ezen túl a németek évszázadok óta néhány szigetet képeznek a belterületeken: akkor telepedtek meg ott, amikor virágzott a bányászat, melynek szakemberei voltak. Végül pedig többé-kevésbé szétszóródva a városokban élnek. Köztársaságunk németsége összességében vidéki s nagyrészt hegyvidéki népességet alkot.

Ebből a szempontból a háború hozott nagy változást: az előző évszázad közepéig a németeké volt a főváros, a csehek pedig vidéki népességként voltak jelen. A németek „ősidőktől kezdve” mai vidéki székhelyeiken élnek, ti. régebben, mint az amerikaiak az Egyesült Államokban vagy az angolok Fokvárosban.

(*Labyrint světa a ráj srdce*, 1631) című könyve a cseh irodalom legkiemelkedőbb alkotásai közé tartozik. Protestáns lelkészként is tevékenykedett, 1628-tól emigrációban. (1650-től 1654-ig Sárospatakon élt és dolgozott.)

A nagyobb városok közül különösen az alábbiakban található nagyszámú német lakos: Liberec, a nyugat-csehországi fürdővárosok,¹⁴ Ústí nad Labem, Brno, Olomouc, Znojmo, Pozsony¹⁵ stb.

A háború előtt a németek kezében volt az ipar és a kereskedelem; arra vonatkozóan nincsenek adataim, hogyan sikerült a köztársaság első kormányainak a németek pénzügyi és ipari hatalmát a csehek javára megrendíteniük, de bizonyos, hogy ezen a téren a németek némileg meggyengültek. Mindazonáltal s főleg az iparban most is nagy a hatalmuk.

A németek által lakott vidékek különböző benyomásokat váltanak ki: egyik-másik a köztársaság legfejlettebb részeihez tartozik – ilyen az Elba¹⁶ alsó folyását környező terület és a nagy nyugat-csehországi fürdőhelyek környéke, illetve Észak-Morvaország. Ott gyárkémények sokaságát látod, pompás villákat, teherhajókat a folyón, jól megművelt földeket. Más németlakta vidékek azonban nagyon szegények, szegényebbek, mint bármelyik cseh vidék: főleg a Šumava előhegysége és az Ércheység, amely néha az alpesi népesség szegénységét idézi; Szlovákiában pedig ilyen a Szepesség. Elmaradott, piszkos kisvárosokat találsz ott, szegényesen öltözött németeket és köves, egyszerűen megművelt földeket.

Kulturális és politikai tekintetben a németek nem érik utol a cseheket: kevésbé mozgékonyak; erős bennük a helyi hovatartozás tudata, a csehek viszont könnyebben költözködnek: a németek ezért beszélnek szívesen a területi autonómiáról, a csehek ellenben szívesen tekintik otthonuknak az egész köztársaságot. Államunk németjei sokkal konzervatívabbak a cseheknél: sose született a körükben semmilyen mozgalom, se politikai, se szociális, se kulturális – de nagyon megfertőzte őket az antiszemitizmus. Meglepő, hogy sokkal inkább hajlanak a cseh konzervatív pártok felé, nem törődve az utóbbiak németellenes hazafiaskodásával, s mennyire viszolyognak a baloldali pártoktól. [...] Nem kétséges, hogy a jövőben a németek a köztársaság konzervatív kormányainak szilárd támaszai lesznek.

Az évszázadok folyamán a Cseh- és Morvaországban élő németek körében a szellemi élet sok jó munkása jött világra, főleg írók és tudósok. A németiség költői, művészei és írói közül legkivált Adalbert Stifter, Marie von Ebner- Eschenbach,¹⁷

¹⁴ A nyugat-csehországi fürdővárosok sorából Karlovy Vary (Karlsbad), Mariánské Lázně (Marienbad), Františkovy Lázně (Franzesbad), Konstantinovy Lázně (Konstanstinsbad), Lázně Kynžvart (Bad Königswart) a legismertebb.

¹⁵ A felsorolt városok német neve: Reichenberg, Aussig (német tükörfordításban: Aussig an der Elbe, de a rövidebb változat volt használatos), Brünn, Olmütz, Znaim, Pressburg. Pozsonyt a szerző természetesen Bratislava név alatt említette; a város régi szlovák neve Prešporok.

¹⁶ Csehül: Labe.

¹⁷ Marie von Ebner-Eschenbach (1830–1916) morvaországi eredetű és születésű osztrák grófnő, író- és költőnő.

Bertha von Suttner,¹⁸ Fritz Mauthner,¹⁹ Rainer Maria Rilke, Gustav Meyrink,²⁰ Hugo Salus,²¹ Gustav Mahler, Franz Werfel és Max Brod²² tűnik ki (utóbbi azonban csak részben tartozik a német kultúrához, lévén cionista). Összességében a köztársaság németjeinek szellemi élete csak helyi jellegű. Általában türelmesebbek, mint a harcias csehek, ugyanakkor kevésbé öntudatosak: többnyire azt a követelményt képviselik, hogy vidékük német jellege maradjon meg; a csehekben pedig betolakodókat látnak. Ezt a dolgot persze a köztársaság iránti illojalitásnak tekintik. Egyházi szempontból javarészt nagyon konzervatív katolikusok (szemben a csehek liberális katolicizmusával); sok lutheránus is van közöttük, akik szétszóródva élnek, s ugyanígy sok konzervatív. Összességében nem annyira konzervatív katolikusok, mint Bajorország lakói, de nem olyan mozgékonyak, mint a poroszok. Szocializmusuk is kevésbé mozgékony, mint a cseheké: hithűbb, absztraktabb és a gyakorlatban kevésbé rugalmas. A csehek is elismerik, hogy jobban tisztelik a tekintélyt. Némelyik cseh azt vallja, hogy a németek szavatartóbbak, viszont kevésbé fogékonyak az újdonságokra, a jókra is. Erkölcsiségük állítólag nem különbözik a csehekétől, s az utóbbi nem jó.

[...]

Annak dacára, hogy a csehek és németek lakóhelyeiken keverednek egymással, s hogy olykor nehéz a nemzetiséget objektíven megállapítani, a cseh és német nyelvterület közti határok általában világosak, mi több, megesisik, hogy a falu vagy a város közepén haladnak át. Az is tény, hogy a két nemzetiség egymás *mellett* él, s mindkettő a maga sajátos nyelvi, kulturális és gazdasági életét éli; nincsenek közöttük olyan átjárások, mint a politikai pártoknál vagy az egyházaknál.

A cseh és a német társadalom Prágában és a vidéki városokban is egymástól teljesen elkülönülten él; az egyes emberek itt-ott összejárnak; a csehek néha ellátogatnak a német színházba, a németek pedig a csehbe; az írók és a tudósok ad hoc találkoznak, a politikusok együtt tárgyalnak a parlamentben, egyébként azonban

¹⁸ Bertha Suttner (1843–1914) Prágából származó osztrák bárónő, író, újságíró és békeaktivista; munkásságért 1905-ben első nőként megkapta a Nobel-békedíjat.

¹⁹ Fritz Mauthner (1849–1923) csehországi születésű német filozófus, író, újságíró és irodalomkritikus.

²⁰ Gustav Meyrink (1868–1932) osztrák-német próza- és drámaíró, műfordító; 1884 és 1903 között Prágában élt, s az ódon városrészek és különösen a zsidó gettó hangulata, légköre nagy befolyást gyakoroltak a munkáira. Misztikumtól áthatott művei közül a *Gólem* (*Der Golem*) a legismertebb.

²¹ Hugo Salus (1866–1929) zsidó származású csehországi német orvos, prózaíró és költő, a liberalizmus és az asszimiláció híve.

²² Figyelemre méltó, hogy az íróként ma már alig ismert Max Brod (1884–1968) szerepel az illusztris névsorban, de a nála összehasonlíthatatlanul híresebb vált Franz Kafkát Rádl nem említi. Amit végül is nem lehet felróni neki: jóllehet Brod a *Csehek és németek háborújának* 1928. évi megjelenése előtt már kiadta Kafka hagyatékban maradt, befejezetlen regényeit (*A per*, 1925, *A kastély*, 1926, *Amerika*, 1927), a kortársakon nem lehet számonkérni, hogy nem fedezték fel maguknak azonnal a szerzőjüket.

a két nemzetiség egymástól különválva él a magán- és a közéletben egyaránt. Bizonyára korábban is így volt ez, alighanem már Husz korában és a Přemyslek idejében is. Így van ez egyébként Svájcban is a németül és a franciául beszélő lakosság tekintetében, s azt hiszem, Kanadában is a francia és angol nyelv viszonylatában.

[...]

Legfőképpen viszont arra van szükség, hogy az állam folyamatosan támogassa a két nemzetiség közötti baráti kapcsolatokat; hogy az állami hivatalnokok szokják meg: a németek hivatalnokai is egyben, s ennek eredményeként értsék meg, milyen illojális dolog, ha bármi módon a németellenes akciókhoz és egyesületekhez kötődnek. Kifejezetten arra van szükség, hogy kormánynyilatkozat adja tudtul: a németek éppúgy az állam polgárai, mint a csehek, s végérvényesen meg kell haladni a csehekről és szlovákokról mint államalkotó nemzetiségekről szóló tanítást. A kormánynak pedig különösképpen munkálkodnia kellene annak érdekében, hogy az „elnémetesített terület” fogalma tűnjön el a közéletből: nemcsak helytelen és a németek számára megalázó, hanem egyúttal egy harcias ideológia kiindulópontja, amely megbontja az állam egységét.

A) A birodalmi és a csehszlovákiai németek – Němci v říši a Němci v Československu

A XIX. század előtt is jelen volt a cseh- és morvaországi németek és a birodalmi németek törzsi összetartozásának tudata, de nem voltak arra irányuló kísérletek, hogy politikai síkon egy államban egyesítsék őket. A Karolingok idejében a német feudális állam persze törekedett a cseh terület meghódítására, s ez az erőfeszítés részben sikerrel is járt. Csakhogy nem a német nemzetiség egyesítéséről volt szó, hanem az uralkodók személyes hatalmának kiterjesztéséről, akik németségüknek legfeljebb részben voltak tudatában. S a huszita háborúk, illetve a későbbi, Fehér-hegyhez vezető küzdelmek során se arról volt szó, hogy a németeket a Cseh Királyság határain átlépve egyesítsék. A nemzetiségi eszme mint államalkotó princípium még nem is létezett. Mária Terézia idejében Poroszország szintén cseh földön háborúzott Ausztriával, de akkor a csehországi németek ugyanolyan lojálisak voltak Mária Terézia iránt, mint a csehek.

A német ajkú csehszlovákokban csak a XIX. században ébredt fel fokozatosan a tudat, hogy nem csupán az osztrák–magyar állam polgárai, hanem egyúttal a szomszédban nagy birodalmat uraló egységes német törzs tagjai. Végül is a nemzeti ideológia hozzánk, csehekhez és az itteni németekhez épp Németországból érkezett, ahol Herder s aztán a Napóleonnal szemben álló romantikusok hirdették. A valamennyi német politikai egyesítésének tendenciái azonban gyengék voltak: Bismarcknak az is nagy munkát adott, hogy legalább a német birodalom németjeit egyesítse. Igaz, Bismarck cselekedete megerősítette az összes német egy államon belüli egyesítésének szükségességét hirdető nézeteket: az effajta projektek a XIX. század második felében egyre határozottabban öltenek alakot. Ausztria és

Németország politikai együttműködése a hármasszövetség keretében (melynek Olaszország volt a harmadik tagja) szintén támogatta a csehországi és birodalmi németek közeledését, különösen akkortól, amikor a pángermanizmus és a pánszlávizmus alapján és az államhatárookra való tekintet nélkül kezdte megosztani a cseheket és németeket. Egy osztrák miniszterelnök, Badeni²³ 1897-es, a csehek számára kedvező nyelvrendelete felerősítette a pángermanista agitációt a németjeink között, akik azt igyekeztek megtanulni, hogyan bízzanak mindinkább a német birodalomban Ausztria hatalma helyett. Ebből az időből valók egy csehországi német szavai, melyek szerint Csehország számára apái földje, „Vaterland”, Németország pedig az anyaországa, a „Mutterland”.

A háború betetőzte ezeket a tendenciákat, a béke pedig semmissé tette őket.

A háború után volt még ugyan néhány görcsös roham, de a birodalmi németek érdeklődése a mi németjeink iránt inkább csökkent, mint nőtt; igaz, az új politikai helyzet arra kényszerítette a német kormányt, hogy keresse azokat az utakat, amelyek által gondoskodhat a német birodalom határain túl élő törzsi testvérekről. A mi németjeink körében is gyorsan felülkerekedett a józan helyzetértékelés, s csak a fantaszták vártak valamiféle segítséget Németországtól. A pángermanizmus ugyanúgy kihalóban van a németek körében, mint a pánszlávizmus a szlávoknál. Mindazonáltal a németek egységességének tudata megmaradt, sőt, erősebb, mint a háború előtt volt; és a legnagyobb cseh sovíniszták is megengedik a németeknek, hogy kulturális tekintetben egynek érezzék magukat a német törzsszel. De hol húzzuk meg a kulturális egység és a politikai egység közti határt?

Csehszlovákiát háromfelől is a kulturálisan fejlett, a vereségből gyorsan feleszmélő, nagyhatalmú és a világban tekintélyt élvező német törzs veszi körül. Németország biztosan ki fogja igazítani a versailles-i békeszerződést, és a világban senki sem fog protestálni ez ellen. Ausztria egyesül Németországgal, a danzigi korridort megszüntetik, és a nemzetiségi alapelv, mellyel Németország ellen harcoltak, fegyver lesz a németek kezében. S fegyver lesz Csehszlovákia ellen is, ahol a lakosság negyedrésze német? Mi történik majd, ha ismét világméretű összecsapásra kerül sor? A csehországi németek nem jelentik a német hódítás előhadát? Az állam jövőjével kapcsolatos cseh aggodalmak nem légből kapottak.

A csehek körében túlértékeli németjeink és a birodalmi németek törzsi rokonságának jelentőségét. Nem veszik figyelembe, hogy a birodalmi németek *közvetlenül* hatnak a csehekre és ragadják őket magukkal, nincs szükségük törzstagjaik közvetítésére. Hogyha a németiség befolyást gyakorolt politikai életünkre, ez nem a csehországi németek révén történt s nem is az ő politikai árulásuk következtében,

²³ Kasimir Felix Badeni (1846–1909, lengyelül: Kazimierz Feliks hrabia Badeni) galíciai lengyel családból származó gróf, politikus, 1895 és 1897 között Ausztria miniszterelnöke volt, s egyúttal a belügyminiszteri pozíciót is betöltötte. Szóban forgó rendelete a cseh nyelv hivatalos használatának kibővítését, tényleges egyenjogúsítását irányozta elő, magától értetődően a cseh nemzeti törekvéseknek kedvezett: nem véletlen, hogy Prágában utca viseli a nevét.

hanem Németországnak a csehekre gyakorolt közvetlen kulturális és politikai befolyása által. Így volt ez a kereszténység elterjesztésének korában, a Přemyslek idejében, a reformáció és a romantika korában. Így volt a háború előtt, és részben most is így van. Két legerősebb politikai ideológiánk, a törzsi tulajdoné és a szocializmusé közvetlenül Németországból származik, németjeink közvetítése nélkül. Korábban már kifejtettem, hogy a pángermanizmus és a pánszlávizmus ideológiája hasonlít egymáshoz; nem téveszthet meg bennünket, hogy harciasan szemben állnak egymással: a rokonok között zajlanak a leghevesebb harcok. Abban, hogy Németország hatással volt a közéletünkre, köztársaságunk németjei csekély szerepet játszottak: velük vagy nélkülük, de Németország úgyis elnyel bennünket, hogyha elnyel. Elnyel?

[...]

Hetedik fejezet: Masaryk

Masaryknak nagy és forradalmi hatása volt és van a cseh nyilvánosság gondolkodására. Az előző évszázad nyolcvanas éveitől tevékenykedett Csehországban, tehát csaknem fél évszázadon át; egyaránt tevékeny volt mint egyetemi tanár, író, újságíró, politikus, pártvezér – aztán a háború alatt a nemzet, a háború után az ország vezetőjeként. Már csak ezeknek a külsődleges dolgoknak a tekintetében is több lehetősége volt arra, mint bármilyen más férfinak Európában, hogy kortársait nézeteivel és módszereivel befolyásolja. Nem csupán politikai tekintélynek számított és számít ma is, hanem rengeteg honfitársunk számára erkölcsi, bölcséleti és vallási tekintély is egyben; általában csak rosszul nevelt emberek harcolnak ellene.

Látható, miként támogatta a nemzeti racionalizmust (amely Dobrovský,²⁴ Neruda²⁵ és Havlíček²⁶ ideje óta volt nemzeti), milyen hatással volt Husz kultuszának elmélyítésére, hogyan támogatta a katolicizmus elleni mozgalmat, hogyan gyengítette meg nálunk a marxista dogmatizmust, s miképp terjesztette nálunk a demokráciába vetett hitet. Összességében véve a keleti mítosztól a nyugati, kezdeményezőképes kriticismus felé mozdította el gondolkodásmódunkat. Ezen túl a németellenes harcok mérséklésére is hatást gyakorolt – nekem azonban úgy

²⁴ Josef Dobrovský (1753–1829) balassagyarmati születésű jezsuita szerzetes, mindenekelőtt pedig filológus, nyelvész, történész, a cseh felvilágosodás kiemelkedő alakja, a szlavisztika tudományának megalapítója.

²⁵ Jan Neruda (1834–1891) költő, próza- és színműíró, újságíró, százada cseh irodalmának egyik legjelentősebb reprezentánsa.

²⁶ Karel Havlíček Borovský (1821–1856) újságíró, író, költő, politikus; rendkívül fontos szerepet játszott a cseh nemzeti mozgalomban. Az irodalomtörténet a satíra műfajának kiváló művelőjeként tartja számon.

tűnik, hogy a befolyása e tekintetben gyengébb volt, mint általában a művelődési, vallási és szociális téren megnyilvánuló befolyása. [...]

A háború előtt Masaryk az internacionalizmus bástyája volt és a hazafiak réme. Mennyi munkát szentelt annak, hogy a dicső múltunkat hirdető hazafias tirádák romhalmazából előkaparja, ami a cseh mivoltban örök! Azon fáradozott, hogy Huszt, a németek vélt ellenségét össznépi hőssé, a világi reformációs mozgalom előfutárává változtassa át. Lokális hősünk, Jungmann²⁷ kultuszának idején keményen szembeszállt az ő arculatával, és a világi tudóst, Dobrovskýt állította az első helyre.²⁸ Abban a közegben, ahol Palackýban a nagy hazafit tisztelték, Masaryk a nagy történész humanista ideáljaira mutatott rá. Mindenütt az embert kereste, ahol mások csak a csehet látták; az erkölsről beszélt, miközben körülötte csak a dicsőségről képzelegtek. Az emberiségbe, a tiszta emberiségbe vetett hitnek Herder példája nyomán a humanitás nevet adta, s ez a jelszó hazafiságellenes harci jelszóvá vált. Az volt a háború előtt, de azóta sok víz folyt el. Hatásos jelszó ma a humanitás a hazafiság ellen? Meglehet, ma fegyver a „fasiszták” ellen, de inkább védelmi, mint támadó fegyver, és a humanitás pozitív tartalmát Masaryk sok, nagyon sok hívénél felhígította a hazafiság. Némelyek arra mutattak rá, hogy maga Masaryk is megváltozott a háború után – s valóban, egyik-másik megnyilvánulása azt tanúsítja, hogy a hazafiságnak ő is megfizette az adóját. A humanitás programjáról van szó, arról a programról, melynek Herder az atyja: Rousseau tanítványa, a német romantika, a pánszlávizmus és a pángermanizmus nagy ihletője. Ma, amikor már azt látjuk, hogy nem elég sem a felvilágosultság, sem a romantika, hogy nem elég az evilági erkölcsiség, arra van szükség, hogy a humanitásról szóló tanítást is kritikusan szemléljük.

Demokrácia – Demokracie

Masaryk a XIX. század fia: ténykedése kezdetétől szociológus volt, politikus, szervező; olyan problémák jelentik a felségterületét, mint a politikai párt, a marxizmus, az állam, a nemzet, a háború s egyáltalán: a *szervezett* társadalom *közélete*. A „procul negotiis”²⁹ folydogáló élet, a tétlenkedés, de a szerzetesrendi élet és a menekülés énünk bensőjébe sem jelent számára nagy értéket. A *világforradalom*³⁰ lezárása, amikor Caesarral Jézust állítja szembe, és Jézusra is, Caesarra is államférfiként

²⁷ Josef Jungmann (1773–1847) filológus, lexikográfus, nyelvész, műfordító, a cseh nemzeti újjászületés korának egyik főalakja; kivételes érdemeket szerzett a cseh nyelv fejlődésében, gazdagításában.

²⁸ Dobrovský a pályáját jezsuita szerzetesként kezdte, de a rend feloszlásával egyszer s mindenkorra világi személlyé vált.

²⁹ Procul negotiis: távol a közügyektől, az élet problémáitól, gondjaitól (lat.)

³⁰ Masaryk *A világforradalom (Světová revolce)* címmel 1925-ben megjelentetett könyvében a világháború eseményeit, a Csehszlovák Köztársaság létrejöttéhez vezető utat idézte fel; műve száz év elteltével is érdekfeszítő, jelentős forrásértékkel bíró olvasmány.

tekint – Jézusra igazságosként –, jellemző az életfelfogására. A „demokrácia”, a „humanitás”, a „közerkölcs” fogalma ebből fakadóan bír nála rendkívüli jelentőséggel: ezek a fogalmak számára modernizált, e világivá lett metafizikát jelentenek – ha nem éppen vallást. Miközben Isten országát kereste ebben a világban, Masaryk egyre határozottabban vált demokratává, a háború alatt és utána pedig a demokrácia már eszménye volt. Nálunk már a háború előtt ő volt a demokratikus mozgalom vezetője, melynek nevében az arisztokratizmus, militarizmus és az oszt-rák hierarchizmus ellen harcolt; az általános választójogot akkor nagy előrelépésnek látta. A háború után pedig ideálként újra és újra a demokráciát tárta a nemzet szeme elé: előbb Ausztria ellenében, aztán a bolsevizmussal s végül a fasizmussal állította szembe.

[...]

Az *Új Európában*³¹ Masaryk ismerteti a demokrácia alapvető vonásait: a teokráciával és az arisztokratizmussal, a militarizmussal, a titkos diplomáciával és az oligarchiával állítja ellentétbe: ez a negatív körülhatárolás jellemző nála. Pozitív értelemben úgy definiálja, mint a társadalom humanitásra alapozott szervezetét; a demokrácia úgymond a munkán alapul; a demokrácia diszkusszió; a haladás megszervezése az emberi tevékenység minden ágában; elsődleges célja az adminisztráció, nem az uralom. A demokrácia – folytatja tovább Masaryk – elfogadja az újkori nemzetiségi alapvetel, tehát nem helyezkedik föléje; a demokrácia, akárcsak a nemzetiség és a szocializmus, úgymond a humanitás princípiumára épül: egyetlen embernek sem szabad céljai eszközeként kihasználni a másik embert; egyetlen nemzet sem használhat ki céljai eszközeként egy másik nemzetet: az egyenlőség és egyenjogúság politikai princípiumának ez az erkölcsi tartalma. Ezzel az értelmezéssel, főleg az utolsó szavaival egy német, Kant szól hozzánk – semmiképp sem az angol szerződés, semmiképp sem a francia emberi jogok.

Masaryk másutt is hasonlóan vélekedik a demokráciáról. Első üzenetében³² így írt: „A demokrácia lényege az adminisztrációban és az önkormányzatiságban rejlik. A demokrácia nem uralom, hanem az igazságosság biztosítása érdekében végzett munka. És az igazságosság a humanitás matematikája.” *A világforradalomban* pedig ezt írta: „Az írott alkotmány, a parlament, a bürokrácia, a rendőrség,

³¹ T. G. Masaryk *Az új Európa (Nová Evropa)* címet viselő könyve a világháború idején íródott: az akkor még emigrációban tevékenykedő politikus mindenekelőtt annak bebizonyítására törekedett, hogy a csehek és szlovákok okkal s joggal küzdenek önálló államuk megteremtéséért. Masaryk véleménye szerint a háborúnak törvényszerűen el kell vezetnie az elnyomott népek felszabadulásához, függetlenségéhez. Európa jövőjét a demokratikus országok föderációjában látta. (A kötet először angolul jelent meg 1918-ban; csehül 1920-ban jutott el az olvasókhöz.)

³² Rád! Masaryk 1918. december 22-én a prágai várban a Forradalmi Nemzetgyűlés képviselői, diplomaták és újságírók jelenlétében elmondott beszédére utal, melyben többek között kifejtette, hogy a csehszlovák állam milyen eszmei, elvi alapokon nyugszik. Ekkor már az újonnan létrejött köztársaság elnökeként szólt az egybegyűltekhöz: a Forradalmi Nemzetgyűlés még távollétében, 1918. november 14-én államfővé választotta.

a katonaság, de az ipar, a kereskedelem sem biztosítja a demokráciát, és nem biztosítja semmilyen állam, ha hiányzik a polgárok valódi erkölcsisége és az egyetértés legalább a világgal és az élettel kapcsolatos fő kérdésekben.” Igaz, máshol Masaryk határozottabban foglal állást az egyezményes demokrácia mellett. Arra figyelmeztet, hogy az amerikai demokrácia föderáció – ellentéte az európai centralizmusnak, amely sehol sem vált be. A svájci köztársaság, ez a kis köztársaság is az autonomizmus és a föderatív elrendezés irányába mutat. Masaryk *Az új Európában* hasonlóan vélekedik: „A kis nemzetek és államok problémája ugyanaz, mint az ún. kisember problémája: arról van szó, hogy az emberi érték, az emberi individualitás a nagyság anyagi különbségeire való tekintet nélkül kapjon elismerést.”

Egészében véve Masaryk megértéssel viseltetik a demokrácia egyezményes felfogásának következményei iránt, de olyannyira leköti az abszolutizmus tagadása, Herder, Kant és Marx és a hazai romantikus ideológiánk, hogy inkább ezeknek az ideológiáknak a stílusában nyilatkozik meg, tehát a többségi, az emberiség által korlátozott demokrácia mellett.

B) Masaryk és a németek – Masaryk a Němci

A demokrácia Masarykot szükségszerűen vezeti el ahhoz, hogy a köztársaság németjeinek autonómiáját elismerje: „A tökéletesített öngazgatás és a kisebbségek arányos képvisellete a demokratikus államban jó eszközt jelent a kisebbségek védelmére; s az öngazgatás és az arányos képvisellete a demokrácia követelménye.” Azt írja továbbá, hogy a fordulat után gondoltak a németek együttműködésére: „[...] a demokráciában magától értetődik, hogy minden párt, amint elismeri az állam politikáját és az államot, jogosult a részvételre az állam igazgatásában. Mi több, ez kötelessége is.”³³ Másutt Masaryk újra és újra a németekkel szembeni igazságosság szükségességéről beszél: arról, hogy, mint ismeretes, nem tehetik ki őket elnemzetietlenítésnek stb.

A németek iránti nagyfokú liberalizmus és az autonómia iránti kedvező álláspontja dacára Masaryk különbözik azoktól, akik az autonómia szükségességét a társadalom egyezményes felfogásából vezetik le. Figyeljünk fel még egyszer legutóbb idézett kijelentésére: „[...] a demokráciában [...] minden párt, amint elismeri az állam politikáját és az államot, jogosult a részvételre az állam igazgatásában.” Ebben a kijelentésben két dolog is figyelemre méltó: a németeket itt csak politikai pártnak tekinti – milyen jellegzetes tévedés a többségi demokráciában! A nemzetiség nem a politikai harcban részt vevő párt, hanem emberek természetes csoportosulása, melynek a jogai nem az államon belül aktuálisan birtokolt politikai hatalomból következnek, hanem már azt megelőzően garantálni kell őket, hogy szervezni kezdenék az államot. A németek jogai a kulturális életre nem abból fakadnak, hogy elismerik-e az államot vagy nem ismerik el: sokkal inkább az

³³ Rádl a könyv első, 1925-ös kiadásából idéz, az 529. és 530. oldalról.

államnak az élethez való joga fakad abból, hogy elismeri-e a nemzetiségi jogokat. S ezen túl nemcsak az *államigazgatásban való részvétel* jogáról van szó, hanem az *állam szervezésében* való részvétel jogáról is, s a németek rendelkeznek ezzel a joggal – Masaryk viszont sehol nem értekezik róla; úgy tűnik, nem ismeri el.

[...]

Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy az ún. nemzeti (azaz törzsi) állam eszméjét nálunk lehetetlen igazságosan valóra váltani: arról az eszméről van szó, mely szerint Csehszlovákia a csehek és szlovákok kulturális érvényesülését szolgáló állam, miközben a német és magyar lakosság csak tiszteletben tartott vendég.

Ilyen értelemben a háború előtti Magyarország volt nemzetállam: mellékes, hogy a magyarok a nemzetiségeket *brutálisan* elnyomták; az a fő, hogy az államot *csak* magyarnak állították be, s ebből az alapelvből következett az a politika, amely szükségszerűen volt erőszakos, és nálunk is szükségszerűen annak kell lennie.

A csehek és szlovákok kulturális és politikai törekvéseinek alkalmazkodniuk kell a német és magyar törekvésekhez, s ugyanúgy tiszteletben kell tartaniuk azokat, ahogy egy politikus tiszteletben tartja más politikai pártok hangjait. Vegyünk egy példát a kulturális életből. A leginkább ünnepeelt férfiú Csehországban Husz János mester. A nemzet többsége a Rómával vívott küzdelme okán ünnepli; néhányan a németellenességét hangsúlyozzák, melyben egyébként mindenki hisz – részben joggal. Husz, ahogyan nálunk tisztelik, kétségkívül cseh nemzeti hős: *csak cseh*. Husz megégetésének napja állami ünnep, tehát a németek számára is az. De a németek hogyan ünnepelhetik meg becsülettel ezt a napot, amikor Huszt ex professo³⁴ ünneplik, mert ellenük volt? Számukra nem marad más, mint tiltakozni, s a katolikusoknak úgyszintén. Ebből az következik, hogy Husz csak annyira lehet az egész állam által elismert személy, amennyire sikerül őt világi férfiúként felfogni; németellenessége nem lehet állami ünnep tárgya. S ugyanez vonatkozik Szent Círiill és Metód ünnepére. Ezeket a szenteket azért dicsőítik, mert, úgymond, szembezártak a németek követeléseivel, és védelmezték a szláv nyelvű istentiszteletet. Hogyan ünnepelhetik a németek tiszta lelkiismerettel ezt a két férfit? Az állameszménk állítólag az, hogy keleti bátya legyünk az expanzív németiséggel szemben. Tisztességes dolog azt követelni a németjeinktől, hogy ezt az eszmét sajátjukként fogadják el? S eközben a németiség nem politikai párt, hanem emberek természetes állapota, olyan állapot, melynek becsületes védelmezése emberi kötelesség, s ezt a kötelességet minden államnak legalább közvetve el kell ismernie! Újra és újra ilyen természetellenes dolgokba ütközöl.

Nem lehetséges, hogy a németek kulturális ideáljai ne tartassanak tiszteletben – de hogyan jusson érvényre a németek iránti igazságosság úgy, hogy közben az állam tiszta cseh jellege megmaradjon? Ez lehetetlen.

[...]

³⁴ Hivatásszerűen (lat.)

Utószó – Doslov

A németek és a csehek közti háborúról és békéről szóló eszme-futtatásaim végére értem. Jelen könyvvel nem azok jóindulatát akartam elnyerni, akik hagyják, hogy elaltassák őket a népről, a zsurnalizmusról, a politikusokról, a kor haladásáról szóló hízelgő szavakkal: szabadon és közvetlenül a szóban forgó probléma múltját és jelenét akartam ismertetni, és tisztázni az itt felbukkanó fogalmakat. Nem tehetek róla, hogy nem fejezhettem ki egyetértésemet se kiváló teoretikusokkal, se Palackýval, se a demokráciáról szóló, nálunk érvényes tanítással. Nem a felszínen kerestem a megoldást. Szilárdan hiszem, hogy egy olyan történelmi korszak végén vagyunk, melyben ez a világ természeti feltételeivel uralkodott, melyben az erkölcsiséget a született tulajdonságok pusztja érvényesítésével helyettesítették, a szabadságot összekeverik a született képességek pusztja kifejlesztésével, s melyben a fajiság, törzsiség és államiság kultusza uralkodik. Hiszem, hogy ez a reneszánsz által felfedezett földi világ nem lesz majd többé vágyakozásunk utolsó határa. S akkor majd időszerűvé válik a „Jézus vagy Caesar”³⁵ dilemmája, melyet Jézus fogalmazott meg Pilátus ellenében; aztán az első keresztények a római állammal szemben, s megjelent a katolikus egyház és a középkori hatalmasságok harcaiban, Chelčickýnél,³⁶ az angol nonkonformistáknál és Masaryk filozófiájában is. Ezt a nagy dilemmát államunk szervezete sem oldotta meg. Ebben az értekezésben annak a hibának a gyakorlati következményeire mutattam rá, hogy a faj, a törzs, az állam mintha a modern kor istenévé lett volna. A csehek és németek közti viszony eléggé komoly jelenség ahhoz, hogy elemzése révén eljussunk annak a nagy válságnak a megértéséhez, melybe az emberiség jutott. Ennek a problémának a megoldása nemcsak a Csehszlovák Köztársaság jövőjét dönti majd el, hanem egész Közép- és Kelet-Európáét is.

³⁵ Rádl Masaryk híressé vált szavait idézi, némileg pontatlanul, de nyilván nem hanyagságból, hanem saját mondanivalójának kidomborítása érdekében. A tollforgatásban is jeleskedő államférfi *A világforradalom* című könyvét ezzel a hitvallásszerű mondatral zárta: „Jézus, nem Caesar, ismétlem – íme, történelmünk és a demokrácia értelme.” Masaryk kijelentéséből általában az első három szót idézték, idézik, rendkívül tömör és hatásos, de a mondat kontextusából kiragadott jelszóként.

³⁶ Petr Chelčický (1379 körül–1460 körül) cseh teológus és filozófus, prédikátor, kora egyháznak, politikai és társadalmi viszonyainak radikális bírálója. Az erőszakmentesség, a pacifizmus hirdetésével messze megelőzte korát, s többek között Tolsztoj előfutárává vált. Masaryk is sokra becsülte, kivált az etikáját. Személyét és eredeti nevét illetően mindmáig csak hipotéziseket sikerült megfogalmazni.